

**ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԳՐԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ՋԵՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ԱՆՏԱՆՏԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐՈՒՄ
(1915 թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄ)**

Բանալի բառեր - Առաջին աշխարհամարտ, Կիլիկիա, Սիրիա, Անտանտ, Օսմանյան կայսրություն, Ջեմալ փաշա, Սազոնով

Առաջին աշխարհամարտի հետաքրքիր և թերևս մութ դրվագներից է երիտթուրքական եռապետության անդամ, ռազմածովային նախարար, Սիրիայում և Պաղեստինում տեղակայված օսմանյան IV բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշայի հետ Անտանտի երկրների բանակցությունների խնդիրը, որը համընկավ Կիլիկիայում կամ Սիրիայում Անտանտի կողմից ավիհանում կատարելու հերթական նախագծերի քննարկմանը և որոշակի դերակատարություն ունեցավ դրանց ձախողման հարցում:

Անտանտի տերությունները պատերազմի ընթացքում բազմիցս քննարկել են Կիլիկիայում ավիհանման հարցը, որը հնարավորություն կընձեռեր Փոքր Ասիան մեկուսացնելու Սիրիայից և Միջագետքից: Դրանով Օսմանյան կայսրության առջև կծառանար ոչ միայն տարածքային կորուստների, այլև, հավանաբար, պատերազմից դուրս գալու անհրաժեշտություն: Դեռևս 1914 թ. վերջից քննարկվում էր Կիլիկիայի տարածքից Օսմանյան կայսրությանը հզոր հարված հասցնելու խնդիրը, սակայն ի վերջո գերադասվեց կիրառել Դարդանեղի ռազմական գործողությունը, որից հետո Կիլիկիայում ավիհանում կատարելու հարցը որոշ ժամանակով հետաձգվեց: Երբ պարզ դարձավ, որ Դարդանեղում իրականացվող ռազմական գործողությունը դատապարտված է ձախողման, ֆրանսիական և բրիտանական ռազմական ու քաղաքական գործիչները 1915 թ. կեսերից կրկին առաջադրեցին Կիլիկիայում նոր ռազմաճակատ բացելուն առնչվող տարբեր նախագծեր:

Այդ ժամանակաշրջանում Սիրիայում և Կիլիկիայում թուրքերը ունեին միայն փոքրաքանակ, հիմնականում արաբներից բաղկացած զորքեր: Հետևաբար, դաշնակիցների բանակների ավիհանումը կարող էր հաջողության հանգեցնել: Ջեմալ փաշան իր հուշերում խոստովանում է, որ 1915 թ. սկզբին իր ռազմական ուժերն անբավարար էին Սիրիան, Պաղեստինը և Կիլիկիան պաշտպանելու համար, իսկ Դարդանեղի գործողության ժամանակ նույնիսկ դրանց զգալի մասը, այդ թվում ամենամարտունակ դիվիզիաները, ուղարկվել էր Կ. Պոլիս¹:

¹ St' u **Djermal Pasha**, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, New York, 1922, p. 167.

1915 թ. օգոստոսին Ալեքսանդրետում ավիանում կատարելու անհրաժեշտության առնչությամբ հիմնավորումներով Ֆրանսիայի կառավարությանը դիմեց ֆրանսիական բանակների գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Մորիս Մարրան: Բայց նրա նախագծի դեմ հանդես եկան ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար Ժոզեֆ Ժոֆրը, վարչապետ Ռենե Վիվիանին և ռազմական նախարար Ալեքսանդր Միլերանը¹: Ժոֆրը անձնական ընդգծված հակակրանք էր տածում Մարրայի նկատմամբ, ինչը նույնպես որոշակի ազդեցություն ունեցավ որոշման կայացման վրա²:

Սեպտեմբերի 22-ին Միջերկրական ծովի ֆրանսիական 3-րդ էսկադրայի հրամանատարի Ժամանակավոր պաշտոնակատար, դերծովակալ Դարրիոն ռազմածովային նախարար Վիկտոր Օգանյորին հղած ընդարձակ զեկուցագրում նկարագրում էր Միջերկրականի արևելյան ափին իրենց համար ստեղծված բարենպաստ իրավիճակը և առաջարկում դիմել վճռական գործողությունների³: Նա գտնում էր, որ ավիանումը Ալեքսանդրետի ծոցի խորքում՝ Իսոսի դաշտում, կարող էր արդյունավետ լինել, ուր հնարավոր էր համարում Թոփրակ-Կալեի երկաթուղային հանգույցի և Տավրոսից Բոզանտ ձգվող ելքերի գրավումը, որից հետո ծովային ու ցամաքային զորքերը համատեղ գործողություններով կարող էին առանց դժվարության առաջ ընթանալ դեպի հարավ և ազատագրել Սիրիան: Այդ պահին Սիրիայում թուրքական բանակն ուներ ընդամենը 20.000 զինվոր, և հաջողության հասնելու համար ֆրանսիացիներին բավարար կլինեին ընդամենը մեկ բանակային կորպուս: Դերծովակալի կարծիքով, այդ գործողությունը կարող էր լինել չափազանց արդյունավետ, իսկ թուրքերը ստիպված կլինեին Դարդանեյի ռազմաճակատից որոշ ուժեր տեղափոխել Սիրիա: Բացի դրանից, այդ գործողությունը կնպաստեր դասալքության աճին թուրքական բանակում: Դարրիոն նաև գտնում էր, որ եթե Ֆրանսիան ի վիճակի չլինի պահանջվող քանակությամբ զորքեր ուղարկել, ապա հարկ կլինի զինել թուրքերի նկատմամբ ատելությանմբ համակված տեղացի բնակչությանը: Նա խնդրում էր որպես առաջին քայլ իրեն տրամադրել 800 հրացան և ռազմամթերք՝ մուսալեռոցիների զինելու համար: «Այս ձևով զինված ու լավ մարզված մարտունակ հայերը կարճ ժամկետում կվերածվեն ահարկու ուժի, որը խիստ կարգապահության վարժվելուն և եթե, հնարավոր կլինի մոտ ապագայում կրկին վերադարձնել ցամաք, լավագույն ձևով օգտագործելով ի նպաստ մեր ռազմական գործո-

¹ Տե՛ս **Գասպարյան Ե.**, Ֆրանսիան և Մեծ եղեռնը (1915-1918 թթ.), Երևան, 2000, էջ 48-49:

² http://en.wikipedia.org/wiki/Maurice_Sarrail

³ Տե՛ս **Պեյլերյան Ա.**, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. I, փաստաթղթերի ժողովածու, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, ֆրանսերենից թարգմանեց՝ Վարուժան Պողոսյանը, Երևան, 2005, էջ 170-176:

դության»¹, – մատնանշում էր դերծովակալը: Դարրիոն նախատեսում էր զինել թե՛ Անտիոքի շրջանի հայերին և թե՛ լիբանանցիներին և պահանջում տրամադրել 20.000 հրացան ու ռազմամթերք ոչ միայն այդ համընդհանուր ապստամբությունը սկսելու, այլև այն հաղթական ավարտի հասցնելու համար:

Հոկտեմբերի 1-ին Կահիրեում Ֆրանսիայի դեսպան Ալեքսանդր Դեֆրանսը արտաքին գործերի նախարար Թեոֆիլ Դելկասեին հղած զեկուցագրում լիովին հավանություն էր տալիս Դարրիոյի ծրագրին և հաստատում, որ Սիրիայում թուրքերը միայն բարոյալքված վիճակում գտնվող աննշան ուժեր ունեն: Սակայն նա դեմ էր տեղացի ժողովուրդների ուժերով Սիրիան ազատագրելու ծրագրին, չնայած դա համարում էր իրագործելի: Նա գտնում էր, որ եթե թուրքերը Սիրիայից վտարվեին առանց Ֆրանսիայի ղեկավարության գործուն մասնակցության, ապա հետագայում ֆրանսիացիները ստիպված կլինեին այդ երկրամասը կրկին գրավել այնտեղ անիշխանությունը վերացնելու և թուրքերի վերադարձը կանխելու պատրվակով: Ինչ վերաբերում է մուսալեոցիներից կազմված զորամասին, նա գտնում էր, որ հարկ է այն օգտագործել թուրքական ափերում միայն կարճաժամկետ դիվերսիաներ կազմակերպելու նպատակով: Դեֆրանսը հարցի լուծման լավագույն տարբերակ էր համարում Սիրիայի գրավումը ֆրանսիական զորքերի միջոցով²:

Ինչպես տեսնում ենք, ֆրանսիացի դիվանագետը դեմ էր առանց ֆրանսիական բանակի միջամտության Սիրիայի և Կիլիկիայի գրավմանը, ինչը կարող էր հետագայում բարդությունների հանգեցնել, երբ փորձեին այդ տարածքները ֆրանսիական զորությունների վերածել: Նա նույնիսկ դեմ էր փոքրաթիվ հայկական ուժերին այդ տարածքներում մշտական ռազմական գործողությունների ուղարկելու հնարավորությանը՝ երկյուղելով, որ հայկական ապստամբական հաջող շարժումը կարող էր հայկական ինքնավարության հիմքեր ստեղծել:

Իր զեկուցագրի վերջում Դեֆրանսը վկայակոչում էր այդ հարցի շուրջ Եգիպտոսում բրիտանական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ջոն Մաքսվելի կարծիքը: Վերջինս Եգիպտոսի դեմ հարձակման վտանգը վերացնելու համար գտնում էր, որ «հարկ էր գործել Ալեքսանդրետի տարածաշրջանում: Բայց ֆրանսիացիներն ազատ ուժեր չունեն այդ վայրերում գործողություն իրականացնելու համար, իսկ մենք չենք համարձակվում գնալ այնտեղ՝ ֆրանսիացիներին տհաճություն չպատճառելու համար»³:

Նոյեմբերին Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարար լորդ Հենրի Քիթչեները նույնպես անդրադարձավ Կիլիկիայում դաշնակիցների զորքերի

¹ Նույն տեղում, էջ 176:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194-196:

³ Նույն տեղում, էջ 196:

ավհանման խնդրին: Դա պայմանավորված էր Դարդանելի գործողության ձախողմամբ, իսկ դաշնակիցներին անհրաժեշտ էր որևէ ձևով վերականգնել իրենց հեղինակությունն Արևելքում: Բրիտանական կառավարությունը դիմեց Ֆրանսիային՝ խնդրի շուրջ նրա կարծիքին տեղեկանալու համար:

Նոյեմբերի 13-ին ֆրանսիական կառավարությունը Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողությունների հարցը քննարկելու նպատակով հրավիրեց խորհրդակցություն, որի ընթացքում Կիլիկիայում ավհանումը համարվեց աննպատակահարմար, և այդ մասին տեղեկացրեց բրիտանական կառավարությանը¹:

Նոյեմբերի 15-ին Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնը Ֆրանսիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Արիստիդ Բրիանին տեղեկացրեց, որ Ալեքսանդրետում դեսանտ իջեցնելու՝ Քիթչեների ծրագրի մասին զրուցել է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Էդուարդ Գրեյի հետ: Վերջինս այդ ռազմական գործողությունը համարել էր բավական դժվար իրականանալի՝ հաշվի առնելով բրիտանական զորքերի ցրվածությունը տարբեր ռազմաճակատներում՝ Բալկաններում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Դարդանելում: Գրեյը նշել էր նաև, որ այդ հարցը դեռևս քննարկվելու է կառավարության և ռազմական իշխանությունների կողմից, սակայն, նրա կարծիքով, դրան դեմ կլինեին գլխավոր շտաբում և ծովակալությունում²: Ինչպես տեսնում ենք, խնդրի շուրջ տարաձայնություններ կային նաև բրիտանական տարբեր գերատեսչությունների միջև, սակայն դրանք հիմնականում պայմանավորված էին դաշնակից ֆրանսիացիներին անհանգստություններ չպատճառելու մտահոգությամբ:

Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողություններ ծավալելու ծրագրի շուրջ ֆրանսիացիների բացասական դիրքորոշումը Քիթչեներին բավական վրդովեցրեց, որն այդ քայլը մեկնաբանեց իբրև քաղաքական դիտավորություն: Այդ տպավորությունը մեղմելու համար Ֆրանսիայի ռազմական նախարար, գեներալ Ժոզեֆ Գալիենին փորձել է համոզել, որ իրենք միայն ռազմական նկատառումներով են հրաժարվում այդ նախագծից՝ չվարանելով նույնիսկ մատնանշել, որ բրիտանացիներին տրվում են Ալեքսանդրետի տարածաշրջանում իրենց հայեցողությամբ գործելու հնարավորություններ³:

Դեկտեմբերի 4-ից 6-ը Ֆրանսիայի Շանտիյե քաղաքում տեղի ունեցավ դաշնակից երկրների գլխավոր հրամանատարների և բանակների ներկայացուցիչների համաժողով: Քննարկվեց դաշնակիցների կողմից հակառակորդին միաժամանակյա և համաձայնեցված հարվածներ հասցնելու հարցը,

¹ Տե՛ս **Գասպարյան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 49:

² Տե՛ս **Պեյլեքյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 230:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 231:

ասկայն մասնակիցները ընդհանուր եզրակացության չհանգեցին¹: Բրիտանացիները ցանկանում էին Սալոնիկը հանձնել և զորքերը տեղափոխել Սիրիա, Եգիպտոս կամ Ֆրանսիա: Ռուսական կողմը գտնում էր, որ հարկ է Սալոնիկը պահել և աջակցել այնտեղ սերբական բանակի մնացորդների ամրապնդմանը²: Համաժողովում Ֆրանսիայի ճնշմամբ վերջնականապես որոշում կայացվեց հրաժարվել Կիլիկիայում ավիհանում կատարելու Քիթչենների ծրագրից³: 1916 թ. փետրվարի 15-ին Շանտիյեում տեղի ունեցած հաջորդ խորհրդածողովում որոշվեց Սալոնիկը պահել և ուժեղացնել տեղի բանակը⁴:

Այդ ժամանակաշրջանում ֆրանսիացիները չունեին Կիլիկիա ուղարկելու բավարար ուժեր: Փաստորեն, Ալեքսանդրետում նախատեսվող ռազմական գործողությունում հիմնական դերակատարությունը ստանձնելու էին բրիտանացիները, իսկ Ֆրանսիան վախենում էր, որ կարող է կորցնել Կիլիկիան, եթե այն զրավվի այլ երկրի զորքերի կողմից: Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Միխայիլ Ալեքսեյևը 1915 թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովին գրում էր, որ միայն իրենց սեփական շահերով առաջնորդվող դաշնակիցների մոտ բացակայում է ընդհանուր ռազմավարական միտքը, յուրաքանչյուր տարածաշրջանի համար թատերաբեմի գնահատման, պայքարի ընդհանուր նպատակը տեսնելու պատրաստակամությունը⁵:

Բրիտանական վերնախավի մի մասը դեմ էր Արևելքում ֆրանսիական նկրտումներին: Հնդկաստանի բրիտանական կառավարությունը պահանջում էր չմասնատել Օսմանյան կայսրությունը, գնդապետ Լոուրենս Արաբացին առաջարկում էր ստեղծել արաբական պետություն և դեմ էր Սիրիան Ֆրանսիային զիջելուն⁶: 1915 թ. նոյեմբերի 2-ին Ժորժ Պիկոյին փոխանցված հրահանգներում Բրիանը պահանջում էր բանակցությունների միջոցով ապահովել Մեծ Սիրիայի ստեղծումը Ֆրանսիայի վերահսկողության ներքո: Ըստ դրանց՝ Սիրիային հարավում կցվելու էր Պաղեստինը, իսկ հյուսիսում՝ Կիլիկիան, Խարբերդը, Դիրարբեքիրը, Վանը, Մոսուլը⁷: Սիրիան, Կիլիկիան և Մոսուլը Ֆրանսիային հանձնելու հարցը լուծվեց միայն 1916 թ. Մայքս-Պիկոյի համաձայնագրով:

Թե դաշնակիցների համար որքան արդյունավետ կլինեք Կիլիկիայում նախատեսվող ավիհանումը, կարելի է եզրակացնել՝ ծանոթանալով գերմա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 7-10:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

³ Տե՛ս **Գասպարյան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 39:

⁵ Նույն տեղում, թ. 1:

⁶ **Shane L.**, Mark Sykes: His Life and Letters, London, 1923, p. 248-249.

⁷ Տե՛ս **Fitzgerald E. P.**, France's Middle Eastern Ambitions, Sykes-Picot Negotiations and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918, "The Journal of Modern History", vol. 66, 1994, p. 709.

նացի ֆելդմարշալ Պատու ֆոն Հինդենբուրգի տեսակետին, որն իր զարմանքն էր հայտնում առ այն, թե ինչու Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան չօգտվեցին այդ անպաշտպան օղակից և շարքից չհանեցին Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիային: «Այդպես վարվելու դեպքում,– նշել է նա,– նրանք կկարողանային կտրել Թուրքիայի տրանստավրոսյան երակը, որի վրայով թուրքական ուժերը, հանդերձանքն ու սպառազինությունները ուղարկվում էին Սիրիա, Միջագետք և մասամբ Կովկասյան բանակներին»¹: Ֆելդմարշալը նշում էր, որ Ալեքսանդրետի ծովածոցը պաշտպանված չէր, քանի որ թուրքերը գործերը ուղարկել էին Սիրիա և Միջագետք: Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերը ևս վախենում էր, որ հակառակորդները կարող էին բացահայտել թուրքերի «թուլությունը հենց այդ կրիտիկական կետում»²:

Ամերիկյան կոնգրեսական, նախկինում Եգիպտոսում ԱՄՆ ներկայացուցիչ, գնդապետ Էդուարդ Լիթլը 1918 թ. փետրվարի 7-ին Կոնգրեսում ելույթի ժամանակ սխալ է համարել Ուինստոն Չերչիլի՝ Դարդանելի, այլ ոչ թե Ալեքսանդրետի վրա հարձակվելու նախաձեռնությունը: Նա վստահ էր, որ Կիլիկիայում ավիհանման դեպքում, որը երկաթուղային կարևոր հանգույց էր, բրիտանական զորքերը այնտեղից կարող էին առաջ ընթանալ դեպի Կ. Պոլիս, Երուսաղեմ կամ Արաբիա: Նա զարմանք է հայտնել, որ բրիտանացիները չեն դիմել այդ քայլին, որի շնորհիվ Սիրիայի թուրքական բանակը կոչնչացվեք³:

Ինչպես տեսնում ենք, Անտանտի երկրները բաց են թողել Կիլիկիայում ավիհանում իրականացնելու և այնտեղ հաջող ռազմական գործողություններ ծավալելու հնարավորությունը: Դա պայմանավորված էր Մերձավոր Արևելքում բրիտանա-ֆրանսիական գաղտնի մրցակցությամբ: Ֆրանսիացի գործիչները ցանկանում էին պատերազմից հետո Կիլիկիան միացնել իրենց գաղութներին, սակայն այդ ժամանակ Արևելքում բավարար գորքեր չունեին այդ երկրամասը գրավելու համար: Նրանք բացասաբար էին վերաբերվում Կիլիկիան բրիտանական և հայկական ուժերով ազատագրելու ծրագրերին՝ երկյուղելով այն կորցնելու հնարավորությունից:

Հարկ է անհրաժեշտ ուշադրություն դարձնել ևս մեկ հանգամանքի. Կիլիկիայում ավիհանում կատարելու հարցում Անտանտի երկրների անվճարականությանը նպաստել են նաև Ջեմալ փաշայի առաջ քաշած նախագծի շուրջ բանակցությունները:

1915 թ. վերջին ռուսական դիվանագիտությունը օրակարգի խնդիր դարձրեց Օսմանյան կայսրությունը պատերազմից դուրս բերելու մի

¹ Հղումը ըստ՝ **Կիրակոսյան Ջ.**, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915 թ.-ից մինչև մեր օրերը), գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, էջ 68:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 584, թ. 5, տես նաև՝ **Little E.**, Armenia and Turkey, “Congressional Record”, Washington, March 8, 1918, vol. 56, p. 7:

նախագիծ: Ռուսներին հայտնի էր դարձել, թե իբր երիտթուրքական եռյակի անդամների միջև առաջացել էին տարաձայնություններ: Այդ տեղեկությունը Բուխարեստում ռուսական դեսպան Ս. Պոկլևսկուն տրամադրել էր ՀՅԳ գործիչ Հակոբ Չավրիևը: Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական երկրորդ բաժնի խորհրդական Ն. Գուլկևիչին դեկտեմբերի 11-ին հղած հեռագրում դեսպանը տեղեկացնում էր, որ Չավրիևին հայտնի է դարձել, թե օսմանյան կառավարությունից դժգոհ Ջեմալը պատրաստ է ապստամբելու, եթե նրան խոստանան իր իշխանությունը հաստատել Փոքր Ասիայում: Չավրիևը նաև նշել էր, որ եթե ռուսական կառավարությունը դեմ չէ, ապա հայերը հնարավորություն ունեն բանակցություններ սկսելու Ջեմալի հետ: Հաջորդ օրը Գուլկևիչը պատասխանել է, որ օսմանյան կառավարությունում առկա տարաձայնությունները ձեռնտու են իրենց, և կարելի է Ջեմալին ամենալայն խոստումները տալ¹:

ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն վկայում է, որ Ջեմալ փաշան ոչ միայն դժգոհ էր Էնվերից ու Թալեաթից, այլև չափազանց փառասեր էր, բացահայտորեն ցույց էր տալիս իր հակակրանքը գերմանացիների նկատմամբ, իսկ Սիրիայում իրեն պահում էր ինչպես սուլթան. ուներ սեփական արքունիք, կատարում էր ուրբաթօրյա աղոթքի արարողություն, անկաշկանդ հրապարակում սեփական կարգադրությունները, հաճախ արհամարհում Կ. Պոլսից ստացվող հրահանգները, միաժամանակ ատելություն էր տածում բոլոր հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ: Մորգենթաուն նրան համեմատում էր Մարկոս Անտոնիոսի հետ և նշում, որ Ջեմալը նպատակ ուներ կայսրության մի հատվածում հիմնել իր սեփական պետությունը և հաստատել իր ժառանգական հարստությունը²:

Դեկտեմբերի 25-ին Պոկլևսկին Գուլկևիչին տեղեկացրել է, որ հայկական կողմը ճիշտ է համարում Ջեմալի հետ ռուսական գործակալների անմիջականորեն բանակցությունների մեջ ընդգրկումը, իսկ եթե ռուսները ցանկանային գործել հայերի միջոցով, ապա այդ պարագայում Չավրիևն առաջարկել էր աջակցել երկու հայ գործիչների (ռուսահպատակ և բրիտանահպատակ) մեկնումը Եգիպտոս՝ այնտեղից Ջեմալի հետ կապ հաստատելու նպատակով³:

Դեկտեմբերի 25-ին Ալեքսանդր Իզվոլսկուն, Ալեքսանդր Բենկենդորֆին, Մաքսիմ Գիրսին՝ համապատասխանաբար Փարիզում, Լոնդոնում և Հռոմում ռուսական դեսպաններին հղած հեռագրերում Մագոնովը, ըստ Կ. Պոլսի հայկական շրջաններից ստացված հաղորդումների, տեղեկացնում էր, որ

¹ Տե՛ս ««Հայաստանի ավտոնոմիան» յեվ Անտանտան: Վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից», առաջաբանը՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Յերեվան, 1926, էջ 14:

² Տե՛ս «Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և Հայկական եղեռնի գաղտնիքները», Երևան, 1990, էջ 143-147:

³ «Հայաստանի ավտոնոմիան»..., էջ 16-17:

իբր հույս կա Ջեմալին դրդելու երիտթուրքական կառավարության ու գերմանացիների դեմ բացահայտ ապստամբության, եթե Անտանտի պետությունները նրան առաջարկեն հետևյալ պայմանները.

1. Երաշխավորել Ասիական Թուրքիայի անկախությունն ու անձեռնմխելիությունը՝ բաղկացած սուլթանի գերիշխանության ներքո գտնվող հետևյալ ինքնավար նահանգներից՝ Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Քրդստան և Հայաստան՝ ներառյալ Կիլիկիան:

2. Սուլթան է հռչակվելու Ջեմալը՝ գահը ժառանգաբար փոխանցելու իրավունքով:

3. Ջեմալը պարտավորվելու է թուրքական կառավարությանն ու սուլթանին, որպես գերմանացիների ձեռքում հայտնված գերիների, հայտարարել գահընկեց արված և արշավել նրանց դեմ:

4. Կ. Պոլսի վրա արշավելու ժամանակ Անտանտի տերությունները Ջեմալին մատակարարելու են պարեն, զենք և հրետանի:

5. Պատերազմի ավարտից հետո տերությունները Ջեմալին ֆինանսական օժանդակություն են տրամադրելու:

6. Ջեմալը հրաժարվելու է Կ. Պոլսից և նեղուցներից:

7. Ջեմալը պարտավորվելու է անմիջապես քայլեր ձեռնարկել՝ հայերին փրկելու և մինչև պատերազմի ավարտը կերակրելու համար:

Սազոնովը կարծում էր, որ հավատարիմ հայերի միջոցով անհրաժեշտ է Ջեմալի հետ բանակցություններ սկսել, քանի որ ցանկացած ներքին խնդիրներ կարող էին թուլացնել Թուրքիայի ուժերը և ծառայել իրենց շահերին: Եթե նույնիսկ Ջեմալին չհաջողվեր կառավարությունը տապալել և գերմանացիներին վտարել, այնուամենայնիվ Օսմանյան կայսրությունում խռովությունը օգտակար կլիներ: Նա դեսպաններին առաջարկում էր համապատասխան երկրների արտաքին գործերի նախարարների հետ խորհրդակցել և պատասխաններն անմիջապես հաղորդել իրեն¹:

Հաջորդ օրը Գիրսը Սազոնովին հեռագրեց, որ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սիդնի Սոննինտն լիովին համաձայն էր Ջեմալի հետ բանակցելու պայմաններին, եթե հաջողության որևէ հույս կար, քանի որ դրանով բրիտանացիներին կազատեին Եգիպտոսի վրա թուրքական հարձակման վտանգից, իսկ գերմանացիներին կզրկեին Փոքր Ասիայի մարդկային ներուժից, որի հետ նրանք հույսեր էին կապում²:

Դեկտեմբերի 27-ին Իզվոլսկին հաղորդել է, որ Բրիանը հետաքրքրությամբ է վերաբերվել Ջեմալի հետ բանակցելու հնարավորությանը, խոստացել այն քննարկել կառավարության նիստում և կարծիք է հայտնել, որ Ջեմալի հետ համաձայնություն կայացնելու պայմանները կարող են շոշափել Բրի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 1-2:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

տանիայի շահերը¹: Սակայն հաջորդ օրերին ակնհայտ է դարձել, որ ֆրանսիական կողմին այնքան էլ դուր չեն եկել այդ պայմանները: Ուստի երկու օր անց նա Սազոնովին տեղեկացրել է կառավարության նիստից հետո Բրիանի հայտնած դժգոհության մասին այն պատճառով, որ Ռուսաստանը ստանալու էր Կ. Պոլիսն ու նեղուցները, իսկ Ֆրանսիան գրկվելու էր Սիրիայից, Պաղեստինից ու Կիլիկիայից²:

Դեկտեմբերի 28-ին Բենկենդորֆը տեղեկացրել է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Գրեյի տեսակետի մասին: Վերջինս գտնում էր, որ արաբների հետ հարկ է՝ բանակցեն բրիտանացիները, իսկ հայերի ու Ջեմալի հետ՝ Ֆրանսիան: Գրեյն առաջարկել էր կազմակերպել Ջավրիսի մեկնումը Կահիրե, որտեղ նա պետք է տեղի ֆրանսիական դեսպանի հետ ճշգրտեր անելիքը: Իսկ անգլիացի դիվանագետ, լորդ Արթուր Նիքոլսոնը Բենկենդորֆին հայտնել էր, որ Ջեմալը արաբների հակառակորդն է, ինչը դժվարություններ է հարուցում նրա հետ բանակցելու հարցում³:

Դեկտեմբերի 30-ին Բենկենդորֆը տեղեկացրել է, որ բրիտանական կողմը որոշ կասկածներ է տածում Ջեմալի հնարավորությունների հանդեպ: Բրիտանացիները միաժամանակ բանակցում էին արաբների հետ և չէին ցանկանում հիասթափեցնել վերջիններիս, որոնք լուրջ ուժ էին ներկայացնում: Մեծ Բրիտանիան պատրաստվում էր ստեղծել արաբական պետություն, իսկ դաշնակիցները Սիրիան նախապես խոստացել էին Ֆրանսիային: Հետևաբար, բրիտանացիները վստահ էին, որ Ջեմալը ոչ մի բանի չի հասնի, եթե փորձի արաբներին դեմ գնալ, ուստի և նրա միակ հնարավորությունը արաբների հետ համաձայնության եզրեր գտնելն է⁴:

Դեկտեմբերի 30-ին Իզվոլսկուն ուղարկած հեռագրում Սազոնովը պարզաբանել է, որ Ջեմալի հետ բանակցությունները համարում է միջոց, որով հնարավոր է Թուրքիայում խռովություն առաջ բերել և դեպի Եգիպտոս թուրքական արշավանքը ձախողել, այդ իսկ պատճառով հայերի ներկայացրած վերոհիշյալ ծրագիրը բառացիորեն ներկայացրել է դաշնակիցների քննարկմանը՝ չթափանցելով մանրամասների մեջ և ամբողջությամբ չսատարելով Ջեմալի ցանկությունները: Նա նաև նշում էր, որ ինքը ենթադրում էր հարցը քննարկել, երբ դաշնակիցներն ընդունեին բանակցելու գաղափարը, քանի որ հայերի միջոցով ներկայացրած բոլոր կետերը չէ, որ պետք է ընդունեն, այլ կարող են Ջեմալի պատվասիրությունն օգտագործել նաև այլ պայմաններով: Նախարարն առաջարկում էր վստահեցնել Բրիանին, որ ռուսական կողմը ցանկություն չունի վնասելու Ֆրանսիայի շահերը, միաժամանակ ցանկանում

¹ Նույն տեղում, թ. 3:

² Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան»... էջ 18:

³ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 380:

⁴ Նույն տեղում, էջ 20-21:

էր պարզաբանել, թե ինչպիսիք են նրա ցանկություններն ու պայմանները¹:

1916 թ. հունվարի 1-ին Իզվոլսկին պատասխանել է, որ Սազոնովի հեռագրի բովանդակության մասին տեղեկացրել է Բրիանին, որը լավ տպավորություն է թողել նրա վրա: Վերջինս կրկին հայտնել էր, որ ֆրանսիական կառավարությունը թեև հավատ չի տածում Ջեմալի ընդունակությունների հանդեպ՝ նշված դերն ի կատար ածելու խնդրում, և նույնիսկ որոշակի մտավախություն ունի, որ դա նրա կողմից լարված թակարդ է, այնուամենայնիվ պատրաստ է նրա հետ բանակցություններ սկսել, սակայն պայմանով, որ չխախտվեն Ֆրանսիայի իրավունքները Պաղեստինում և Սիրիայում՝ Կիլիկիայով հանդերձ, որոնք ճանաչված են Ռուսաստանի կողմից Կ. Պոլսի ու նեղուցների մասին Ֆրանսիայի հետ կնքված՝ 1915 թ. մայիսի 9-ի Լոնդոնի համաձայնագրով: Իզվոլսկին փորձել էր նաև ճշտել, թե արդյոք ֆրանսիացիները ցանկանում են, որ նշված վայրերն անպայման Ֆրանսիային կցվեն, թե հնարավոր է այլ տարբերակ, օրինակ՝ պրոտեկտորատի հաստատում սուլթանի անվանական գերիշխանության ներքո, որը կարող էր ավելի նպաստավոր ու գործնական լինել Ֆրանսիայի համար և դյուրին դարձնել բանակցությունները Ջեմալի հետ: Բրիանը նշել էր, որ չի կարող անմիջապես պատասխանել այդ հարցադրմանը, սակայն եթե բանակցությունները հանգեցնեն դրան, ապա դաշնակիցները պետք է հատուկ քննարկեն այդ խնդիրը²:

Հունվարի 2-ին Սազոնովը Իզվոլսկուն և Բենկեդորֆին տեղեկացրել է, որ միջնորդներն առաջարկում են Ջեմալի հետ բանակցությունները վարել Եգիպտոսում, հետևաբար ֆրանսիացիներն ու բրիտանացիները կարող էին այնտեղ բանակցությունները սկսել, իսկ եթե կամենում էին, ապա կարող էին նախապես խորհրդակցել Բուխարեստում գտնվող Ջավրիևի հետ³:

Ռուսական և ֆրանսիական կողմերը միաժամանակ դիմել են Մեծ Բրիտանիային, որպեսզի վերջինիս ներկայացուցիչները Եգիպտոսից բանակցություններ սկսեն Ջեմալի հետ՝ Մեքքայի շերիֆի հետ բանակցությունների գուզընթաց: Սակայն հունվարի 10-ին Բենկենդորֆը Սազոնովին տեղեկացրել է, որ Գրեյը հրաժարվել է Ջեմալի հետ բանակցությունները բրիտանական կողմի վրա վերցնելու պարտականությունից և առաջարկել, որ դրանք վարի Ֆրանսիան⁴:

Ի վերջո, հունվարի 12-ին Սազոնովը Իզվոլսկուն տեղեկացրել է, որ Ջեմալի հետ բանակցությունները ճիշտ կլինի կենտրոնացնել ֆրանսիացիների ձեռքում, ինչպես առաջարկել էր Գրեյը: Սազոնովն առաջարկում էր Բրիանին տեղեկացնել, որ իրենք պատրաստ են ֆրանսիացիներին թողնել ղեկավար դերը Ջեմալի հետ բանակցություններում, քանի որ Սիրիայի հետ կապ-

¹ ՀԱՄ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 4:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան»..., էջ 22-23:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23-24:

ված հարցը շոշափում էր նրանց շահերը: Նա ցանկալի էր համարում, որ իրենց տեղյակ պահեն բանակցությունների ընթացքի մասին, և խոստանում էր ռուսական ներկայացուցիչների միջոցով ամեն կերպ աջակցել դաշնակից ֆրանսիացիներին¹:

Հունվարի 23-ին Բենկենդորֆը տեղեկացրել է Սազոնովին, որ բրիտանական կողմը վերջնականապես հրաժարվել է Ջեմալի հետ բանակցություններին միջամտելուց, քանի որ դա կվնասեր արաբների հետ տարվող բանակցություններին, սակայն դեմ չէր լինի, եթե Ռուսաստանը կամ Ֆրանսիան փորձեն գործարք կայացնել Ջեմալի հետ²:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջարկվող պայմաններով Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան բաժին չէին ստանալու «օսմանյան ժառանգությունից», հետևաբար նրանք ի վերջո մերժեցին այդ նախագիծը³:

Մարտի 22-ին Իզվոլսկու միջնորդությամբ Բրիանի հետ հանդիպեց Ջավրիևը և ներկայացրեց Ջեմալի հետ բանակցությունների խնդրի շուրջ իր առաջարկները: Սակայն Բրիանը նրան խուսափողական պատասխան տվեց, իսկ Իզվոլսկուն տեղեկացրեց, որ Ասիական Թուրքիայի բաժանման մասին եղած ֆրանս-բրիտանական Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը, որի շուրջ տվյալ պահին բանակցություններ էին ընթանում Պետերբուրգում, անհարիր է Ջեմալի հետ համաձայնության գալու պայմաններին: Իզվոլսկին այդ բացասական վճռի մասին հայտնեց նաև Ջավրիևին⁴:

Փաստորեն դրանով ավարտվեցին Ջեմալի հետ բանակցություններ վարելու շուրջ քննարկումները: Այս առնչությամբ Հայկ Ղազարյանը գրում է. «Ֆրանսիան դժգոհեց, որովհետև նրանից **«վերցվում էին» Գիլիկիան, Սիրիան և Պաղեստինի** մի մասը (որոնք մինչ այդ խոստացվել էին Պուանկարեին): Բրիտանական կողմները գաղտնի բանակցություններ էին վարում **Մեքքայի շերիֆի հետ**, խոստանալով ստեղծել արաբական ընդարձակ խալիֆաթ՝ Լոնդոնի հովանու ներքո: Այժմ Ջեմալի գործարքը փաստորեն խառնում էր բոլոր խաղաքարտերը: Մեկ խոսքով, դեռևս բանակցությունները չսկսված, Անտանտի շրթայում բացահայտ ճեղքեր էին երևում»⁵ (ընդգծումները հեղինակինն են – Ս. Պ.):

Հետաքրքիր է նշել, որ Ջեմալի հետ բանակցությունների գաղափարը առաջ քաշվեց անմիջապես այն բանից հետո, երբ 1915 թ. նոյեմբերին վեր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 1, գ. 37, թ. 6:

² Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան»..., էջ 25:

³ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Լ.**, Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թթ., Երևան, 2002, էջ 91-92:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան»..., էջ 34:

⁵ **Ղազարյան Հ.**, Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ: Գիրք առաջին: 1920 թվականի պայմանագիրը և միացյալ անկախ Հայաստանի հռչակումը, Երևան, 2012, էջ 176:

ջինս մեկնեց Կ. Պոլիս, ուր մնաց երկու շաբաթ և Էնվերի հետ քննարկեց տիրող իրավիճակը¹: Մեր կարծիքով, այդ բանակցությունների գաղափարը նրանց միջև քննարկված և Անտանտի համար նախատեսված ծուղակ էր, որով կանխվեց Ալեքսանդրետի շրջանում դաշնակիցների ավիանման նախագիծը: Այդ ժամանակ թուրքական հիմնական գորքերը Սիրիայից ուղարկվել էին Դարդանեյ, և բավարար ուժեր չունեին դիմակայելու հակառակորդին: Հնարավոր է նաև այն տարբերակը, որ Ջեմալն ու Էնվերը չէին կարողացել ընդհանուր հայտարարի հանգել, ինչը, սակայն, մեզ նվազ հավանական է թվում:

Այնուամենայնիվ, Ջեմալի հետ բանակցությունները չկայացան, սակայն դրանց շուրջ ծավալված քննարկումները որոշ չափով կանխեցին Անտանտի երկրների կողմից Կիլիկիայի ու Սիրիայի ուղղությամբ վճռական գործողությունների դիմելու նախագծերի իրականացումը: Հավանաբար նրանց ավիանման սպառնալիքն էր այն պատճառներից մեկը, որ Ջեմալն իր ենթակայության տակ գտնվող շրջաններում ապաստանած տարագիր հայ գաղթականների համար ստեղծեց ապրելու փոքրիշատե տանելի պայմաններ: Սիրիայի թուրքական իշխանությունները ֆրանս-բրիտանական գորքերի ավիանման անմիջական սպառնալիքի պայմաններում վախենում էին կոտորածների հետագա պատասխանատվությունից: Միաժամանակ, Ջեմալի համար հայերի նկատմամբ սկզբնական շրջանում ցուցաբերած մարդասիրական վերաբերմունքը կարող էր բարձրացնել նրա հեղինակությունը Անտանտի երկրների և հպատակների աչքերում, դառնալ խայծ բանակցությունների համար: Սակայն ավիանման վտանգի վերացումից անմիջապես հետո՝ 1916 թ. սկզբներին, Դեր Ջորում, Ռաս ու Այնում և այլուր կազմակերպվեցին մի քանի հարյուր հազար հայերի նոր կոտորածներ: Դա վկայում է, որ Ջեմալի «մարդասիրությունը» պայմանավորված էր սուկ հակառակորդի ներխուժման վտանգով:

Հետաքրքիր է նշել, որ իր հուշերում Ջեմալն անդրադառնում է Մորզենթաուի հուշերում իր մասին հնչած գրեթե բոլոր մեղադրանքներին, փորձում արդարանալ, սակայն չի մեկնաբանում կամ ժխտում ռուսների հետ բանակցելու իր նախաձեռնության մասին ամերիկյան դիվանագետի վկայությունը:

Այսպիսով, Ջեմալի հետ բանակցելու գաղափարը որոշ չափով նպաստել է Կիլիկիայում կամ Սիրիայում ավիանում կատարելու Անտանտի նախագծերի ձախողմանը, որի արդյունքում թուրքերը հնարավորություն ունեցան շարունակելու հայ ժողովրդի հանդեպ իրականացվող ցեղասպան քաղաքականությունը՝ Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներում ոչնչացնելով հարյուր հազարավոր հայ գաղթականների:

¹ Տե՛ս **Djermal Pasha**, նշվ. աշխ., էջ 168:

Погосян Самвел – Проблема оккупации Киликии и переговоров с Джемаль-Пашой в проектах Антанты (вторая половина 1915)

Во время Первой мировой войны, государства Антанты обсудили проблему высадки в Киликии. Обсуждения начались с новой силой, когда стало ясно, что операция Дарданеллы не удастся. Но во время этих обсуждений осенью 1915 была выдвинута идея переговоров с Джемаль пашой. Российские власти узнали, что Джемаль был готов к сотрудничеству с союзниками; в обмен он надеялся захватить власть в Турции и был провозглашен султаном. Однако в этом случае Англия и Франция теряли возможность приобрести территорий Османской империи. Именно по этой причине переговоры не состоялись. Однако эта идея стала одной из причин, которые предотвратили проекты высадки в Киликии. С одной стороны, предотвращение переговоров, с другой стороны, отказ высадки в конечном итоге привело к уничтожению нескольких сотен тысяч армянских беженцев, сосредоточенных в пустынях Сирии.

Poghosyan Samvel – *The Problem of Occupation of Cilicia and Negotiations with Djemal Pasha in Projects of Entente (Second Half of 1915)*

During the First World War, Entente states discussed the problem of landing in Cilicia. The discussions started with new strength, when it became clear that the Dardanelles operation failed. But during these discussions in autumn 1915, the idea of negotiations with Djemal Pasha was put forward. Russian authorities knew that Djemal was willing to cooperate with the Allies; in return for this he hoped to seize power in Turkey and to be proclaimed Sultan. However, in that case Britain and France would lose the opportunity to gain the territories of the Ottoman Empire. That was the reason why the negotiations with Djemal did not take place. However, this idea became one of the reasons, which prevented the projects of landing in Cilicia. Preventing the negotiations on the one hand and landing failure on the other, eventually led to annihilation of a few hundred thousand Armenian refugees concentrated in the deserts of Syria.